

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Tien Jaar Oorlog!

Nederland en de lange Tweede Wereldoorlog

1940-1949

Essay

Ingewikkelde Schuld

Collaboratie op Urk tijdens de Tweede Wereldoorlog

Naam Marjanne Romkes-Foppen Docent prof. dr. Peter Romijn

Studentnr 10004180 Datum 9 april 2015

Omvang 2351 woorden

De geschiedschrijving over collaboratie in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog kent een grillig verloop. Nadat de belangrijkste daders vlak na de oorlog waren bestraft, de hevigste wraakgevoelens waren gesust en de eerste overzichten van gebeurtenissen waren verschenen, verslaptte de aandacht voor het recente verleden en ging Nederland massaal over op de orde van de dag die in het teken stond van wederopbouw en voorzichtige economische groei.¹ Pas in de jaren zestig kwam hier verandering in: historici als Lou de Jong en Jacques Presser begonnen over de oorlogsperiode te publiceren waarbij ieder nieuw werk steevast zorgde voor een oplaaing van het publieke debat.²

Waar het collaboratie en verzet betrof was Nederland in de ban van het goed-foutdenken: alle collaborateurs werden drastisch in de hoek van schuldigen, fouten weggezet terwijl een ieder voor wie collaboratie niet bewezen was het stempel 'goed' en 'juist' kreeg. In deze periode was dan ook, in tegenstelling tot vlak na de oorlog, geen ruimte meer voor nuances of het ingewikkelde karakter van daderschap. Het denken in een goed-fout stramien werd in de jaren hierna alleen maar verder versterkt naarmate meer aandacht kwam voor het lot van joden in de oorlog. Ook de protestgeneratie droeg haar steentje bij doordat zij zich in haar protesten vereenzelvigde met het verzet tijdens de oorlog en zich afkeerde van de oudere generatie die werd geassocieerd met alles wat 'fout' was.³ Hoewel vanaf grofweg midden jaren zestig onder leiding onder meer Armando en Hofland meer aandacht kwam voor de beweegredenen van NSB'ers en collaborateurs, werd iedere kritiek op het rigide onderscheid tussen goed en fout in deze periode met gehoon ontvangen.⁴

Het eerste belangrijke keerpunt kwam in 1983 toen Hans Blom in zijn oratie het goed-fout denken aan de kaak stelde, als niet-zinvol van de hand deed en pleitte voor een nieuwe, bredere en niet-moralistische benadering van de bezettingstijd.⁵ In de jaren hierna volgde een *hausse* aan publicaties van allerlei groepen in de samenleving die terug gingen kijken op de oorlogsperiode. In deze fase ontstond meer aandacht voor de sociale factoren die invloed hadden gehad op

¹ Chris van der Heijden, *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001) 10.

² Van der Heijden, *Grijs Verleden*, 11-13, 378-380. Begonnen met De Jongs tv serie *De Bezetting* (1960-1965) daarna Pressers *Ondergang* (1965) waarna eerste deel van *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1969) verscheen, het begin van een serie die tot tien delen met als slotakkoord een epiloog en een deel met reacties.

³ Van der Heijden, *Grijs Verleden*, 11-13, 378-380.

⁴ Van der Heijden, 380., Armando en Sleutelaar, *De SS'ers* (1967)., H. Hofland en H. Keller, 'Vastberaden maar soepel en met mate. De oorlogsvertelling van Henk Hofland en Hans Keller' (1974).

⁵ Van der Heijden, 190, 396,397., J.C.H. Blom, 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland' (Amsterdam 1983).

collaborateurs.⁶ Het tweede belangrijke keerpunt in de houding tegenover collaboratie kwam in 2001 met Chris van der Heijdens *Grijs verleden* waarin deze zoon van een foute vader hardop durfde door te denken over wat collaborateurs dreef en de aandacht vestigde op het grijs tussen zwart en wit, de nuance en complexiteit rond ouderschap.⁷ Nu het rigide onderscheid tussen goed en fout geen overwinnaarsmythe meer dient, is het volgens Van der Heijden en Armando tijd om te erkennen dat de overgrote meerderheid Nederlanders niet eenzijdig in een van beide categorieën valt in te delen en iedere burger eigen unieke motieven en beweegredenen had voor zijn gedrag in oorlogstijd. Naar gelang de individuele omstandigheden konden burgers en dus ook ouders dus wisselen van positie en vertoonden zo over het geheel genomen in de meeste gevallen ‘tussenin’ of ‘grijs’ gedrag.⁸

Dit essay kan geplaatst worden in deze reeds ingezette tendens van hernieuwde aandacht voor de complexiteit van collaboratie in Nederland en volgt de gedachtegang dat ouderschap allesbehalve een eenduidig karakter had. Want hoe fout waren foute Nederlanders nou eigenlijk? En in hoeverre getuigen hun oorlogshandelingen van de grijsheid die onder meer Van der Heijden aan de kaak stelt? In dit verkennend onderzoek hiernaar vormen collaborateurs in het vissersdorp Urk focuspunt, dertien dorpelingen tegen wie na de oorlog processen zijn aangespannen onder de auspiciën van de Bijzondere Rechtspleging en van wie collaboratie bewezen is.⁹ Hoewel al eerder door onder meer Koos Groen en Belinfante metastudies zijn verricht naar de behandeling en berechting van collaborateurs in onder meer de Noordoostpolder, is een studie als deze naar de consistentie van collaboratie-gedrag nooit eerder voor deze groep uitgevoerd.¹⁰

Om vertroebelende waarde-oordelen te vermijden richt dit onderzoek naar de complexiteit van het ouderschap op Urk zich op de verhouding tussen activiteiten die kunnen worden geschaard onder collaboratie en activiteiten die als tegengesteld aan deze collaboratie kunnen worden gezien. Hierbij vormden activiteiten die behalve door de verdachte ook door meerdere getuigen of bewijsmateriaal worden bevestigd uitgangspunt. Onder collaboratie worden volgens de

⁶ Van der Heijden, 11.

⁷ Van der Heijden, 15, 16

⁸ Van der Heijden, 16,17, 189.190., C. Van Der Heijden, 'Van Zwart, Wit en grijs', in : *Hij was een Zwarte. Over oorlog en collaboratie* door L.P. Boon, C. van der Heijden, K. Lumbeck en D. Verhulst (Antwerpen 2003) p. 69-83, 79., Armando, *Aantekeningen over de vijand* (Amsterdam 1985) 165,166, 81, 82.

⁹ De dossiers die voor dit onderzoek zijn geraadpleegd bevinden zich in het Nationaal Archief, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, hierna afgekort met NA, CABR dossier(s). In verband met privacy-overwegingen worden de verdachten in dit onderzoek niet met naam genoemd.

¹⁰K. Groen, *Landverraad* (Weesp 1984)., A.D. Belinfante *In plaats van Bijltjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (1978)., H. Eefting, *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952. Rampzalige gevolgen voor politieke delinquenten en collaborateurs* (2014).

definities van Hirschfeld en Belinfante alle vormen van vrijwillige samenwerking met de Duitse bezettingsmacht geschaard die niet vanuit een positie strikt noodzakelijk waren.¹¹ Door het karakter van de oorlogshandelingen van de twaalf veroordeelde Urker collaborateurs in kaart te brengen kan worden achterhaald in hoeverre daderschap hier een eenduidig karakter had of past binnen het paradigma van een 'grijs verleden'.

Urk, het kleine vissersdorp een voormalig eiland aan het IJsselmeer, vormt van oudsher een hechte en religieuze dorpsgemeenschap waar de sociale controle relatief groot is. Ook hier besloten burgers in de jaren voor en tijdens de oorlog voor het nationaal-socialisme te kiezen. Voor alle dertien onderzochte dorpingen die na de oorlog werden vervolgd voor collaboratie geldt dat ze voor kortere of langere tijd NSB lidmaat zijn geweest, wat voor allen duidt op collaboratie. Wanneer gekeken wordt naar de balans tussen specifieke activiteiten die getuigen van collaboratie en activiteiten die hiermee in tegenspraak zijn vallen de Urker collaborators grofweg in drie groepen uiteen.

Om te beginnen is een kleine categorie Urkers te onderscheiden die eenduidig collaboratiegedrag vertoonden. Hierbij gaat het om twee mannen die naast hun NSB-lidmaatschap ook op andere manieren actief en consistent samenwerkten met de Duitse bezettingsmacht. Zo was er de Urker vishandelaar die betrokken was bij arrestaties van verzetsmensen, actieve banden had met de landwacht en andere Duitse functionarissen, vrijwillig in dienst trad van organisatie Todt, inkomsten verkreeg uit zijn collaboratie, in een Amsterdams jodenhuis ging wonen en medeburgers bedreigde en verklikte die zich anti-Duits uitlieten.¹²

Hetzelfde geldt voor de plaatselijke timmerman die vanuit ideologisch oogpunt lid is geworden van de NSB, trots het uniform droeg, actief betrokken was bij het verspreiden van propaganda en organiseren van partijbijeenkomsten, weliswaar aan het begin van de oorlog ontslag nam bij de NSB maar de Duitsers naar verluid stakke met informatie over foute medeburgers. Ook loofde hij een beloning van 1000 gulden uit aan dorpingen die verdachten van het verbergen van joden en stelen van goederen van de Wehrmacht zouden verraden, dwarsboomde hij pogingen om gevangenen dorpingen vrij te krijgen, uitte hij dreigementen aan een ieder die hem tegenwerkte, hielp hij bij het vinden en vorderen van verstopte Urker schepen en was hij aanwezig bij diverse arrestaties. Twee van de slachtoffers van zijn verraad kwamen om het leven in Duitsland.¹³

¹¹G. Hirschfeld, *Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945. Bezetting en collaboratie* (1991) 249-259., "Samenwerking met de vijand" een symposium over de vraag waar aanpassing ophoudt en collaboratie begint (Amsterdam november 1979).

¹² NA, CABR dossier 17782.

¹³ NA, CABR dossier 60734

Naast dit kleine groepje van collaborateurs die eenduidig gedrag vertonen valt een tweede categorie te onderscheiden van een drietal Urkers die weliswaar nauw samenwerkten met de Duitsers, maar in een enkel geval een oogje toeknepen en daarmee de bezettingsmacht enigszins benadeelden.¹⁴ Zo was er de NSB-burgemeester op Urk die zichzelf als een ware nationaal-socialist profileerde, lid was van het Economisch Front en de SS en vanuit zijn functie de Duitse zaak diende door te helpen bij arrestaties. Tegelijkertijd toonde hij echter sympathie voor dienstweigeraars, zag de illegale activiteiten van zijn secretaris door de vingers en deed de nodige moeite Urkers in gevangenschap vrij te krijgen.¹⁵

Het tweede voorbeeld betreft een bekende Urker ondernemer die actief namen doorgaf van mensen die volgens hem tewerkgesteld moesten worden, zijn huis openstelde voor NSB'ers en Duitsers, niet schroomde zijn eigen broer te verraden en verborgen schepen, illegale radiotoestellen en anti's verklikte maar ook een Urker jongen redde bij een razzia. Saillant detail is dat maar liefst driehonderd Urkers na zijn veroordeling pleitten voor zijn vrijlating met het oog op zijn waarde als zakenman voor het dorp.¹⁶

Bij het derde geval gaat het om een grondwerker die volgens sommigen de oppositie koos omdat hij zich verongelijkt voelde en volgens anderen door armoede gedreven lid werd van de NSB. Hij correspondeerde met Rost van Tonningen, werd lid van de landwacht, sloot brieven af met 'heil Hitler', werd leider van het arbeidsfront en gaf namen van Urkers 'lanterfanter' en 'zwarthandelaren' door die volgens hem weggezonden moesten worden en stelde anderen hiermee opzettelijk bloot aan opsporing en vrijheidsberoving. Aan de andere kant bevat zijn dossier echter ook een getuigenverklaring waarin wordt gesteld dat deze zelfde man ook anderen waarschuwde als een gevaarlijke situatie dreigde.¹⁷

De derde categorie omvat de meerderheid van Urker collaborateurs die weliswaar lid zijn geworden van de partij, zich inzetten voor de Duitse bezettingsmacht, maar in verhouding minstens zoveel activiteiten vertoonden die tegen deze collaboratie indruisten en vaak zelfs als verzetsactiviteiten aangemerkt kunnen worden.¹⁸ Zo was er een Urker aannemer die aanvankelijk vanuit ideologisch oogpunt fanatiek lid van de NSB en NAF werd maar al snel bedankte, niet omging met Duitsers, het illegaal luisteren naar de Engelse radio door de vingers zag en er zelf

¹⁴ NA, CABR dossiers 1729, 89006, 60538, 38093, 60591, 66597.

¹⁵ NA, CABR dossiers 1729, 89006, 60538.

¹⁶ NA, CABR dossiers 38093, 60591.

¹⁷ NA, CABR dossier 66597.

¹⁸ NA, CABR dossiers 108169, 59768, 108189, 108184, 537446, 30909A, 107834, 88784.

ook aan meedeed. Ook verborg hij thuis onderduikers, werkte met hen samen, hielp hij bij het verkrijgen van valse papieren en schoot anderen te hulp bij het ontkomen aan razzia's.¹⁹

Daarnaast was er een Urker uitvoerder en voorman die enerzijds op aandringen van medewerkers sociale voorman werd van het Nederlands Arbeidsfront (NAF), correspondentie afsloot met een nationaal-socialistische groet en de pers en propaganda afdeling van het NAF leidde maar zich anderzijds al snel na aanmelding voor de NSB weer afmeldde, hulp verleende aan joodse onderduikers en geallieerde piloten, zelf anderhalf jaar onderduikers in huis had, trouwde met een weduwe van een gefusilleerde en bij de razzia in 1944 een vijftal mannen redde uit handen van de Duitsers.²⁰

Een derde voorbeeld is dat van een Urker fotograaf afkomstig uit een fanatiek vaderlandslievend gezin die als jonge jongen 'moest trouwen', dringend geld nodig had en besloot lid te worden van het Nationalsozialistische Kraftfahrkorps (NSKK). In brieven uit deze periode verklaart hij aan zijn moeder dat hij van plan is voor de geallieerde zaak te vechten en na een maand dienstverband deserteerde hij, dook onder in de polder, verspreidde van daaruit het illegale *je maintiendrai* en hielp met foto's maken voor valse persoonsbewijzen. Na de oorlog werd de man buiten vervolging gesteld in verband met zijn vertrek als militair naar Nederlands-Indië.²¹

Een andere Urker, visser van beroep liet zijn sympathie voor de NSB blijken in een sollicitatie voor een aanstelling tot sluismeester van Urk bij de inpoldering in dienst van de Zuiderzeewerken, werd lid van de Nederlandse Volksdienst en poseerde samen met Mussert op een NSB bijeenkomst. Tegelijkertijd getuigen vele pleitbrieven in zijn dossier ervan dat deze man zich zeer verdienstelijk maakte met het verstrekken van valse ausweisen, veelvuldig luisterde naar verboden radio-uitzendingen, op de hoogte was van andere illegale activiteiten, verraad voor geld afwees en meewerkte met het vervoer van onderduikers en het verbergen van radiotoestellen.²²

Vierde voorbeeld is dat van een Urker beurtschipper die naar eigen zeggen lid werd van de NSB omdat hij dacht dat deze organisatie de sociale toestanden zou verbeteren, tevens lid werd van de Nederlandse Volksdienst en de functie van Buurtschapshoofd bekleedde, was herkend als verrader bij arrestaties en aanklachten indiende bij de Sicherheitsdienst (SD). Ook zou hij voorkennis hebben gehad over het arriveren van Duitsers om andere Urkers te arresteren en wist hij zijn gevorderde schip terug te krijgen na bemiddeling met de NSB. Ondanks dat ondersteunen diverse pleitbrieven de zaak van deze man. Zo bracht hij per schip clandestien allerlei personen naar Urk, heeft mensen van een hongerdood gered door het leveren van aardappels, verborg zijn

¹⁹ NA, CABR dossier 59768

²⁰ NA, CABR dossier 108189.

²¹ NA, CABR dossier 108184

²² NA, CABR dossier 30909A

buurman en andere onderduikers op zolder en waarschuwde anderen, schond de verordening om radio's in te leveren en deed succesvolle en minder succesvolle pogingen anderen vrij te krijgen.²³

Een andere Urker, in functie als kantoorhouder van het postkantoor, werd naar eigen zeggen sympathiserend lid van de NSB en NAF met als doel de levensstandaard van de arbeiders te verbeteren. Zijn zoon verklaarde later dat zijn vader economische motieven had en een baan probeerde te krijgen. Hoewel de man contact had met Duitsers en bij de Landwacht de zwarthandel op Urk aan de kaak te stelde, bedankte hij na de razzia op Urk snel voor zijn lidmaatschap van pro-Duitse organisaties, maakte telefoonleidingen onklaar om de Duitsers te dwarsbomen en waarschuwde dorpingen die gearresteerd zouden worden.²⁴

In deze categorie valt tot slot ook een plaatselijke slager die hulp van NSB inriep voor een 'billijke' vleesverdeling, betrokken was bij de arrestatie van zeker een dorping en profiteerde van de vleesverdeling. Tegelijkertijd nam hij het echter niet zo nauw nam met de distributie, hanteerde geen zwarte prijzen, hielp onderduikers en ontving tijdens zijn proces veel pleitbrieven omdat hij onder meer illegale werkers een schuilplaats bood en onderduikers verborgen hield.²⁵

Onderzoekers als Stouten concludeerden vlak na de oorlog al dat de redenen voor collaboratie allesbehalve eenduidig zijn en dat vaak een veelheid van factoren potentieel een rol kunnen spelen.²⁶ Ook bij de Urker collaborateurs is dit zichtbaar aan de mix van ideologische, economische en persoonlijke motieven die burgers dreven om samen te werken met de Duitsers, wat aansluit bij het beeld dat Stouten en Hofman schetsen over het unieke karakter van elk geval van collaboratie.²⁷

Verder komt uit bovenstaande analyse naar voren dat slechts een kleine minderheid van de Urker collaborateurs zich consistent in dienst van de Duitse bezettingsmacht stelde en een ruime meerderheid meer ambivalent gedrag vertoonde. Hierbij ontstaat de indruk dat vooral in gevallen waar het mensen in hun directe omgeving betrof collaborateurs bereid waren af te stappen van hun principes en pro-Duitse activiteiten. Dit hangt waarschijnlijk ook samen met het karakter van Urk als een kleine dorpsgemeenschap waarin de sociale cohesie groot is, mensen elkaar vrijwel allemaal kennen, persoonlijke connecties en groepsdruk een belangrijke rol spelen en in de praktijk belangrijker blijken dan ideologie of partijpolitiek. Hieruit kan ook worden verklaard dat voor

²³ NA, CABR dossier 88784

²⁴ NA, CABR dossier 537446.

²⁵ NA CABR dossier 107834.

²⁶ H. Stouten, *Naar verkeerd spoor. Achtergronden van Nederlandse politieke delinquenten 1940-1945* (1986).

²⁷ H. Stouten, *Naar verkeerd spoor.*, Van der Heijden, 353-354., J. Hofman, *De collaborateur. Een sociaal psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in diens van de Duitse bezetter* (2011) 45-50.

alle drie groepen collaborateurs pleitbrieven werden geschreven vanuit de Urker gemeenschap, zelfs in het geval van de zakenman uit de eerste categorie collaborateurs waren de Urkers bereid deze persoon omwille van zijn functie binnen de dorpsgemeenschap weer op te nemen in hun microsamenleving. Al met al kan dus worden gesteld dat van 'de' collaboratie op Urk geen sprake is en dat 'de Urker collaborateur' niet bestaat, dat het geen zin heeft deze groep te willen vatten in een zwart-wit paradigma maar dat sprake is van een ingewikkeld daderschap waarin inconsistenties, ambivalentie en grijstinten de boventoon voeren en eenduidigheid uitzonderlijk is.

Geraadpleegde Literatuur

- "*Samenwerking met de vijand*" een symposium over de vraag waar aanpassing ophoudt en Armando, Aantekeningen over de vijand (Amsterdam 1985) 165,166, 81, 82.
- Armando en Sleutelaar, *De SS'ers* (1967).
- Belinfante, A.D., *In plaats van Bijltesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (1978).
- Blom, J.C.H. , 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland' (Amsterdam 1983).
- Eefting, H., *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952. Rampzalige gevolgen voor politieke delinquenten en collaborateurs* (2014).
- Groen, K., *Landverraad* (Weesp 1984).
- Hofland, H. en H. Keller, 'Vastberaden maar soepel en met mate. De oorlogsvertelling van Henk Hofland en Hans Keller' (1974).
- Stouten,H., *Naar verkeerd spoor. Achtergronden van Nederlandse politieke delinquenten 1940-1945* (1986).
- Hofman, J., *De collaborateur. Een sociaal psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in diens van de Duitse bezetter* (2011).
- Hirschfeld, G., *Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945. Bezetting en collaboratie* (1991) 249-259.
- Van der Heijden, C., 'Van Zwart, Wit en grijs', in : *Hij was een Zwarte. Over oorlog en collaboratie* door L.P. Boon, C. van der Heijden, K. Lumbeck en D. Verhulst (Antwerpen 2003) p. 69-83, 79.
- Van der Heijden, C., *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001).

Geraadpleegde Bronnen

Nationaal Archief, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging dossiernummers:

17782, 60734, 1729, 89006, 60538, 38093, 60591, 66597, 108169, 59768, 108189, 108184, 537446, 30909A, 107834, 88784.